

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ КОНКУРЕНТНОГО СЕРЕДОВИЩА В УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Стаття присвячена дослідженню сучасного стану конкурентного середовища на ринках в Україні. Проаналізовані основні проблеми монополізації вітчизняних ринків та розвитку на них ефективної конкуренції. Сформульовані рекомендації щодо удосконалення інституціональних чинників розвитку конкурентного середовища в умовах глобалізації.

Ключові слова: конкуренція, монополізація, конкурентне середовище, конкурентоспроможність, конкурентна політика, інституціональні чинники.

Актуальність дослідження проблеми формування конкурентного середовища в Україні визначається необхідністю підвищення її конкурентоспроможності в епоху глобалізації. На жаль, за останнє десятиліття, Україна демонструє низький рівень конкурентоспроможності. Незважаючи на певне покращення позиції в рейтингу звіту Всесвітнього економічного форуму про глобальну конкурентоспроможність за 2012–2013 рр. (73 місце серед 144 країн проти 82-го місця серед 142 країн у минулому періоді), наша країна все ще має істотно гірші позиції порівняно з такими пострадянськими країнами як (Азербайджан (46-е місце), Казахстан (51-е), Російська Федерація (67-е), які включені до рейтингу [1]. Як показує світовий досвід, конкурентоспроможними, як правило, є ті країни, у яких розвинуте конкурентне середовище на внутрішньому ринку. Це зумовлено тим, що наявність конкурентних відносин є однією з основоположних умов нормального функціонування ринку. Ефективна, здорова конкуренція є потужною рушійною силою ринкової економіки, яка сприяє ефективному розподілу і перерозподілу обмежених ресурсів між підприємствами, галузями і регіонами. В умовах глобалізації конкуренція стає важливим фактором соціально-економічного розвитку, оскільки стимулює поліпшення якості продукції, впровадження інновацій, підвищення результативності виробництва та конкурентоспроможності його суб'єктів.

Відтак, метою цієї статті є визначення інституціональних чинників формування конкурентного середовища в Україні та надання обґрунтованих методичних та практичних рекомендацій щодо підвищення ефективності їх застосування в умовах глобальних змін.

Викладення основного матеріалу слід почати з того, що проблема формування ефективного конкурентного середовища в Україні залишається вкрай актуальною навіть після двадцяти років становлення ринкових умов господарювання. Рівень монополізації вітчизняної економіки є необґрунтовано високим. Свідченням цього, на нашу думку, є ряд таких фактів.

По-перше, навіть за офіційними даними Антимонопольного комітету України, частка ринків з конкурентною структурою становить менше 50 % (рис.1).

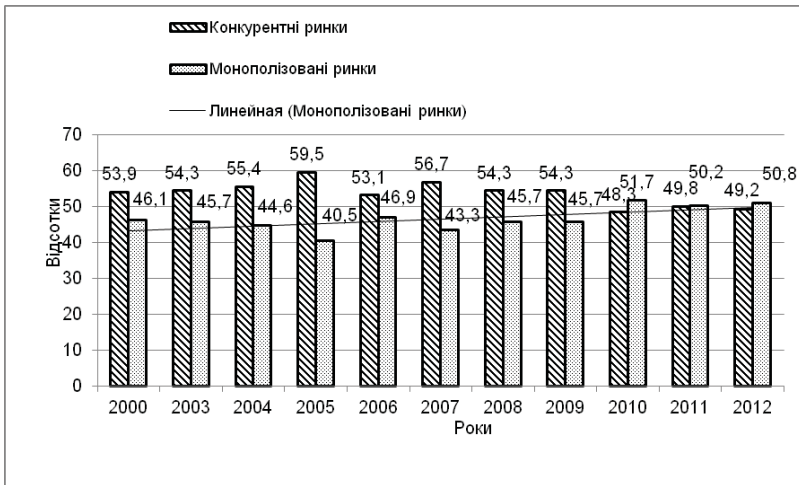

Рис. 1. Структурні передумови для розвитку конкуренції на вітчизняних ринках.

Як бачимо з рис.1, лінія тренду монополізованих ринків (ринків чистої монополії, ринків з домінуючою фірмою, олігопольних ринків) в Україні, має висхідний характер. Більше того, на наше глибоке переконання, ці дані викликають великі сумніви, з огляду на те, що структурні передумови конкуренції у національній економіці визначаються через співвідношення сукупних часток обсягів виробництва підприємств, які функціонують на тому чи іншому ринку. Тим часом, як відомо, декілька підприємств, що належать одному товарному ринку, дуже часто перебувають у власності однієї особи чи пов'язаних між собою осіб. Очевидно, що такий ринок є монополізованим, або олігопольним, але за чинною методикою визначення монопольного становища він належить до конкурентних ринків. З точки зору структуралістського підходу, понад 78% вітчизняних ринків мають неконкурентну структуру.

По-друге, свідченням погіршення стану конкурентного середовища в Україні є також зменшення за останні 5 років на 17% кількості підприємств у розрахунку на 10 тис. осіб наявного населення [2].

По-третє, позитивна динаміка порушень антимонопольного законодавства. Так, кількість таких порушень у 2011 р. зросла порівняно з 2010 р. в 1,4 раза, у 2012 р. – в 1,3 раза [3].

По-четверте, зниження рівня інноваційної активності вітчизняних підприємств. Так, питома вага підприємств в Україні, що займалися інноваціями з 2000 по 2011 р.,

знизилася з 18 до 16,2% від загальної кількості підприємств. Кількість патентів, які отримують українські підприємства, не перевищує 2000 на рік, у той же час в США вона становить понад 30 тис., тобто в 15 разів більше [4]. Натомість усі отримані надприбутки спрямовуються на здобуття контролю над іншими об'єктами, які потім знову використовують аналогічним чином.

На нашу думку, серед основних причин високого рівня монополізації вітчизняних ринків можна виділити:

- неефективність і непрозорість влади, а також державних і приватних інституцій (залежність судової влади від політики, високий рівень корупції та надмірна бюрократія у прийнятті рішень, недосконалість інституту прав власності та захисту патентних прав, тощо);

- наявність суперечностей у нормативних документах, що уможлиблює їх інтерпретацію у власних інтересах;

- недосконалість та низька ефективність заходів конкурентної політики;

- високий рівень адміністративних бар'єрів, неефективність системи подолання стратегічних бар'єрів на монополізованих ринках;

- розширення опортуністичної поведінки не тільки суб'єктів господарювання на ринку, але й державних чиновників; ігнорування ними формальних правил при прийнятті рішень та застосування у процесі конкуренції неформальних правил, які часто носять нелегальний характер, тощо.

Означені причини дозволяють окремим суб'єктам господарювання одержувати конкурентні переваги або взагалі без витрат, або з порівняно меншими витратами, ніж їх конкуренти. У цьому зв'язку, серед головних стратегічних завдань Української держави є формування нового господарського механізму, орієнтованого на стимулювання конкуренції на внутрішньому ринку країни. Провідна роль у здійсненні комплексного та збалансованого впливу на розвиток ефективної конкуренції належить інституціональному механізму, який об'єднує широкий спектр інституціональних і економічних підойм впливу на діяльність господарюючих суб'єктів. При цьому саме функціонування інституціонального механізму сприяє реалізації економічних і матеріальних інтересів усіх заінтересованих суб'єктів (споживачів, компаній, держави), а також визначає динаміку і масштаб конкурентно-монопольних тенденцій в економічній системі. У контексті сказаного дуже важливо проаналізувати особливості інституційно-правового регулювання конкурентного середовища в національній економіці, виявити його "слабкі" місця.

Зауважимо, що інституціональне середовище, яке визначає умови конкуренції на вітчизняних ринках товарів і послуг, а також забезпечує реалізацію основних напрямів конкурентної політики, представлене набором законодавчих актів, які визначають правила взаємодії суб'єктів ринку і механізмів, що забезпечують дотримання встановлених правил. Як показує зарубіжний і вітчизняний досвід, практичний ефект регулювання прямо залежить від досконалості нормативно-законодавчої бази, що має бути здатною забезпечити наявність вичерпних і чітких "правил гри"

недискримінаційного характеру з метою стимулювання високої ефективності та необхідної стабільності не тільки на відповідних товарних ринках, але й у масштабі всієї економіки.

Сьогодні можна говорити про те, що в Україні за роки незалежності практично сформовано систему спеціального конкурентного законодавства. "Квінтесенцію" конкурентного права закріплено в ст. 42 Конституції України, яка гарантує підтримання конкуренції та забороняє економічну діяльність, спрямовану на монополізацію і недобросовісну конкуренцію. Правові та інституціональні основи захисту економічної конкуренції в Україні визначає цілий ряд законодавчих актів, головними з яких є Закони України "Про Антимонопольний комітет України", "Про захист економічної конкуренції", "Про захист від недобросовісної конкуренції", "Про природні монополії", та ін. Окремі правила конкурентної поведінки інкорпоровано в інші Закони України. Уся система нормативно-правових положень, які забезпечують вирішення завдань конкурентної політики, міститься приблизно у 700 нормативних актах, зокрема – у 60 Законах України [5, с. 91].

Тим часом, практичний досвід переконує, що національне законодавство щодо захисту конкуренції на риках ще не досягло своєї довершеності. Воно потребує системного й докорінного вдосконалення з урахуванням новітніх досягнень світової та вітчизняної економічної науки і потреб, які диктуються умовами глобального ринку.

Як складова правової системи українське антимонопольне законодавство формується і розвивається під істотним (а точніше – визначальним) впливом особливостей усієї правової системи, яку авторитетні науковці характеризують як "надзвичайно складний конгломерат рудиментів минулого, некритичних новацій, запозичених з інших систем, неузгоджених та еkleктично пов'язаних" [6, с. 612], а отже – має ті ж самі вади. Значна правова недостатність багатьох українських основоположних законів поглиблюється фоліантами коментарів, численними трактуваннями, підзаконними нормами і актами. Будь-яку норму закону, використовуючи її "вміле трактування", можна перетворити на її ж протилежність. Крім того, державні та судові органи є слабкими з точки зору як авторитету, так і фінансової спроможності. Усе це істотно знижує рівень захисту приватної власності, підриває довіру інвесторів, гальмує розвиток фондового ринку, а відтак – сприяє трансформації конкурентних ринків у монополні та стримує зворотний процес.

Не можна спеціально не вказати і на той факт, що при створенні українських антимонопольних законів враховувався досвід антимонопольного регулювання у зарубіжних країнах – США і в країнах ЄС, тобто державах, які досягли помітних успіхів у регулюванні рівня монополізації ринків та забезпеченні конкурентоспроможності у глобальному масштабі. Але, парадокс полягає у тому, що, за оцінками фахівців, "європейські закони є значно простішими і спираються на основні принципи конкурентної політики. До того ж у Європі закони спираються на прецеденти судових рішень. Натомість українське конкурентне законодавство є набагато докладнішим, складнішим і забюрократизованішим".

Правові засади державної конкурентної політики в Україні закладено в базовому Законі України "Про захист економічної конкуренції" [4]. Теоретико-економічною основою цього закону слугує структурно-регулятивний принцип, який означає, що він спрямований не тільки на обмеження монополізму в господарській діяльності та на протидію наявним протиправним монопольним проявам, але й на запобігання монополізації ринків, підтримання та захист конкуренції. Таким чином, Закон визначає правову презумпцію позитивного впливу змагання між підприємцями на економіку в цілому. За своїм функціональним спрямуванням він характеризується двома напрямками: 1) регулювання відносин у сфері розвитку та підтримання конкуренції; 2) регулювання відносин у сфері захисту економічної конкуренції, забезпечення рівних прав і можливостей для підприємців України.

Втім, незважаючи на свою назву, Закон України "Про захист економічної конкуренції" є антимонопольним, а не конкурентним, оскільки майже всі його норми де-факто спрямовано на боротьбу з монополістами, діяльність яких спричиняє неефективне розміщення ресурсів і втрати суспільного добробуту, а також на застосування засобів боротьби з монополізмом та його наслідками. А це означає, що таке законодавство можна охарактеризувати як класичне антимонопольне, яке не відповідає рівню сучасних "правових" потреб.

Важливо також зазначити, що чинне вітчизняне законодавство у сфері захисту економічної конкуренції не дозволяє розпочати розгляд справи за фактом загострення ситуації на споживчому ринку. Крім того, за антимонопольними органами законодавчо не закріплено завдання проведення на постійній основі аналізу стану конкуренції на товарних ринках і прогнозування її розвитку, що не дає можливості попередити і не допустити можливі порушення цього законодавства. Інакше кажучи, в Україні закони нерідко існують "заради законів", а не для їх неухильного дотримання й виконання.

Емпіричні дослідження дають підстави для висновку, що існуюча в Україні можливість недотримання основних норм конкурентного права є однією з найвагоміших причин деформації конкуренції на внутрішньому ринку. Наші міркування ґрунтуються на тому, що:

– по-перше, як правило, порушують закони не всі господарюючі суб'єкти, а лише "особливі", тобто представлені сильними лобі в державних структурах, які мають можливість впливати на перебіг розслідувань фактів порушення антимонопольного законодавства і результати "вироку"; такий вплив, здебільшого, реалізується через неформальні відносини, які проявляються через особисті стосунки, домовленості, змови про розподіл ринків і сфер впливу, рекет, шантаж, підкуп, тощо. Ті ж суб'єкти, які не захищені таким впливом, несуть відповідальність за всіх;

– по-друге, зневажливе ставлення в Україні до законів з боку вітчизняних компаній створює своєрідний бар'єр виходу на ринок потенціальних зарубіжних конкурентів. Як відомо, у багатьох розвинутих країнах століттями виховувалася повага до "букви закону" і склалося шанобливе ставлення до них. Володіючи інформацією про ситуацію в Україні та про "переваги" українських підприємств,

зарубіжні компанії нерідко відмовляються від своєї ідеї виходу на український ринок, віддаючи перевагу іншим державам, оскільки це знижує для них господарські ризики.

За таких умов конкуренція існує, але вона має неекономічний характер. У такій конкуренції провідна роль належить "особливим" суб'єктам, відмінним за моделлю поведінки від традиційного раціонального підприємця. Головними факторами конкуренції в умовах недемократичного суспільства, для якого порушення законів є цілком прийнятним і нормальним явищем, стають не затрати і ціна, а рівень та обсяг корпоративної влади й контролю над ринком, виробництвом і соціальними процесами, а також "наближеність до ресурсів, ступінь особистої унії з державним апаратом, а у певних сферах – корупція і насилля" [7, с. 91].

Українське суспільство характеризується високим ступенем невизначеності не тільки в економічній сфері, але й у політичній. Невизначеність на політичних ринках змушує господарюючих суб'єктів велику частину ресурсів вилучати з господарського обороту і спрямовувати на пошук політичної ренти. Очевидно, що найширші можливості для лобістської діяльності мають так звані "елітарні" бізнесові групи, тісно пов'язані з владними колами. Лише частину своїх ресурсів такі компанії інвестують у розвиток господарської діяльності, а іншу частину спрямовують на здобуття переваг, пов'язаних із функціонуванням існуючої політичної системи.

Внаслідок недосконалості інституціонального (передусім, нормативно-правового) регулювання процесу формування конкурентного середовища в Україні склалася ситуація, за якої ні чинне антимонопольне законодавство, ні інші нормативні акти не здатні захистити підприємницькі структури (у тому числі й великі акціонерні компанії) від ворожого поглинання суперниками. Парадоксальним є і те, що навіть на конкурентних ринках відносини між суб'єктами господарювання не є конкурентними. Саме тому українська правова система потребує доповнення новими нормами, які б за своїм характером наближалися до конституційних, а за охопленням виходили б на світовий рівень.

Розширюючи контекст, зазначимо, що незавершеність процесу становлення інституціональних факторів в Україні посилює їх складність і нелінійність; невизначеність наслідків рішень, що приймаються; множинність цілей, які виникають у процесі їх структуризації. Ситуація ускладнюється і стохастичною взаємодією значної кількості органів, інтереси яких багатопланові й різномірні, а дії схильні до впливу цілої низки неформальних правил і норм. Якщо інституціональні системи, що вже сформувалися, зменшують невизначеність економічних взаємодій, то аналогічні системи, що перебувають на стадії становлення і в точці бифуркації, нерідко підсилюють їх неузгодженість, стохастичність і невизначеність.

Так, регулятивна роль інститутів в Україні нерідко проявлялася (і ще й сьогодні проявляється) стихійно, без належної взаємодії конкурентного відомства з різними гілками державної влади, міжнародними організаціями, громадськістю тощо, а тому не забезпечила формування ефективних конкурентних відносин в економіці. Урядові галузеві відомства не зацікавлені у розвитку конкурентного середовища на ринках, а

навпаки, переслідуючи власні інтереси, стимулюють їх монополізацію. З огляду на це, на нашу думку, нагальним завданням має стати узгодження дій усіх державних інститутів, які регламентують діяльність підприємницьких структур, та повинні стимулювати розвиток повноцінного конкурентного середовища. З одного боку, це попередження та припинення зловживань економічною владою з боку суб'єктів господарювання на висококонцентрованих ринках, а, з іншого – недопущення дій органів влади, які необґрунтовано обмежують діяльність таких компаній (наприклад, у сфері ціноутворення, вільного руху капіталів, дозвільної системи та ін.). Дуже важливо збільшити розміри штрафів на органів державної влади та управління за антиконкурентні дії, а в усіх галузевих нормативно-правових актах закріпити право недискримінаційного доступу до об'єктів інфраструктури.

Важливими кроками у розв'язанні питання щодо удосконалення інституціональних чинників формування і розвитку конкурентного середовища на вітчизняних ринках можуть стати: по-перше, поліпшення координації та взаємодії між АМКУ та іншими регулюючими органами (в тому числі через механізм попереднього узгодження нормативних актів); по-друге, розширення співпраці АМКУ з антимонопольними відомствами інших держав і міжнаціональними органами, що займаються проблемами конкурентної політики, з метою уніфікації нормативно-законодавчої бази з питань захисту конкуренції, а також обміну досвідом та інформацією щодо запровадження правил справедливої та "прозорої" конкуренції.

Говорячи про необхідність удосконалення інституціональних чинників формування конкурентного середовища в Україні, слід нагадати про "економію на масштабі виробництва", яка дозволяє великим виробникам випускати продукцію із затратами, нижчими, ніж у дрібних конкурентів. Надлишкова конкуренція знижує також стимули до інновацій тому, що прибуток, який випадає на долю фірми, що здійснює нововведення буде швидко ліквідований внаслідок змагання з конкуруючими фірмами, які з готовністю впроваджують нову техніку. на сучасному етапі це питання для України особливо актуалізується: якщо вітчизняні підприємства будуть невеликими за розмірами, вони не зможуть конкурувати з міжнародними гігантами, але вочевидь ними будуть або скуплені, або поглинуті, або витіснені з ринку.

На нашу думку, в умовах несформованого ринкового середовища, необхідним є диференційований підхід держави, з одного боку, до конкурентних ринків, а з іншого – до монопольних ринків. На ринках з досить високою інтенсивністю конкуренції рівень державного регулювання об'єктивно має бути нижчим, ніж на монополізованих ринках. Адаже в першому випадку мають місце не тільки відповідний рівень протидії довільному зростанню цін і неефективному використанню ресурсів, які зумовлюють низьку конкурентоспроможність, але й взагалі вищий рівень ринкової самоорганізації, енергійніший розвиток ринкових інституцій та ринкової інфраструктури, що, у свою чергу, зумовлює також вищий рівень готовності до міжнародної конкуренції.

Загально визнаним у цьому аспекті є той факт, що держава повинна створювати і запроваджувати стабільні, "прозорі" та несуперечливі правила ведення торговельних

операцій, які мають базуватися на законах України, а також контролювати дотримання цих правил. Зазначені параметри дедалі частіше вважаються важливими показниками сприятливості бізнес-середовища, які зменшують економічні ризики, стимулюють інвестиції та інновації, сприяють встановленню довгострокових торгових відносин, які згодом ведуть до формування складних систем міжнародної кооперації. Тим часом дотримання цього принципу регулювання в умовах саме перехідної економіки виявилось досить проблематичним. Адже цей перехід пов'язаний з постійними змінами в умовах господарювання, з необхідністю постійного впровадження нових механізмів регулювання по мірі назрівання об'єктивних передумов.

Потребує удосконалення чинна система державного регулювання та контролю над цінами на продукцію і послуги, які реалізуються на висококонцентрованих ринках. Для ліквідації цінових диспропорцій, що накопичилися в українському суспільстві, необхідні тенденції, які б протидіяли завищенню цін на продукцію монополізованих галузей. Форми державного контролю над ціноутворенням мають визначатися реальними параметрами конкуренції: від прямого регулювання тарифів на продукцію природних монополій до моніторингу цін на товари, що виробляються і поставляються на ринок у конкурентних умовах. Звичайно, держава не повинна підмінити ринкове ціноутворення бюрократичним свавіллям. Її надмірне, необґрунтоване, непрофесійне втручання у процес ринкового ціноутворення може не тільки не забезпечити досягнення поставленої мети – обмеження зростання цін, але й стати фактором, який стримує розвиток підприємницької діяльності та конкуренції.

Крім зазначеного, розвиток конкурентного середовища на вітчизняних товарних ринках стане можливим також завдяки реалізації заходів щодо: 1) зниження адміністративних бар'єрів (скорочення кількості процедур для започаткування бізнесу, посилення антимонопольного контролю за діяльністю органів державної та муніципальної влади тощо); 2) стимулювання розвитку малого та середнього бізнесу (прийняття і реалізація державних програм, спрямованих на підтримку інноваційної підприємницької активності, підвищення доступності фінансово-кредитних ресурсів, оптимізація системи оподаткування тощо); 3) удосконалення системи митно-тарифного регулювання імпорту, яка не суперечить правилам СОТ; 4) розробка та реалізація заходів по захисту прав власності і по захисту контрактних прав; 5) створення додаткових економічних стимулів для залучення інвестицій, передусім у монополізовані галузі економіки; 6) реалізація заходів, спрямованих на розвиток культури конкуренції в українському суспільстві, тощо.

Насамкінець, підкреслимо, що у процесі знаходження компромісу між монополізацією економіки і формуванням конкурентного середовища варто пам'ятати, що в сучасних умовах будь-які економічні рішення детермінуються політичною ситуацією, яка склалася на момент їх прийняття. Д. Норт з цього приводу писав: "Намагаючись зрозуміти функціонування економіки, натрапляємо на тісний зв'язок між державним ладом та економічною системою... Сучасна макроекономічна теорія ніколи не розв'яже своїх проблем, якщо її користувачі не визнають, що

політичні рішення кардинально впливають на функціонування економіки" [8, с. 143]. Навряд чи можна з цього приводу щось заперечити, оскільки такий зв'язок особливо відчутно проявляється у країнах з перехідною економікою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. The Global Competitiveness Report 2012–2013 / [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.weforum.org>.
2. Розраховано автором за даними: Діяльність суб'єктів господарювання: статистичний збірник. – К.: Державна служба статистики України. – 2012. – с. 31.
3. Звіти Антимонопольного комітету України за 2011 та 2012 роки. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.amc.gov.ua/amku/control/main/uk/publish/article/95116>.
4. Кузнецов Ю.М. Чи потрібні в Україні винаходи і винахідники? [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.labprice.ua/ukrainska_nauka_ta_suspilstvo_zdobutki_problemi_perspektivi_20_1087/chi_potribni_v_ukraini_vinaxodi_i_vinaxidniki
5. Закон України "Про захист економічної конкуренції". Коментар на основі порівняльного аналізу з правилами конкуренції Європейського Союзу. – Європейська Комісія. – Видавництво "Альфа-Прайм", 2006. – 442с.
6. Філіпенко А. С. Глобальні реформи економічного розвитку: історія та сучасність / А. С. Філіпенко– К.: Знання, 2007. – 670 с.
7. Мазур І. І. Детинізація економіки України: теорія та практика: Монографія / І. І. Мазур– К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2006. – 239С.
8. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт – К.: Основи, 2000. – С. 143.

Стаття надійшла до редколегії 29.03.13.

Филук Г.М., д-р екон. наук, проф.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ КОНКУРЕНТНОЙ СРЕДЫ В УКРАИНЕ В КОНТЕКСТЕ ГЛОБАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ

Статья посвящена исследованию современного состояния конкурентной среды на рынках в Украине. Проанализированы основные проблемы монополизации отечественных рынков и развития на них эффективной конкуренции. Сформулированы рекомендации по совершенствованию институциональных факторов развития конкурентной среды в условиях глобализации.

Ключевые слова: конкуренция, монополизация, конкурентная среда, конкурентоспособность, конкурентная политика, институциональные факторы.

Fylyuk G.M., D.Sc., Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

INSTITUTIONAL FACTORS OF FORMING THE COMPETITIVE ENVIRONMENT IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF GLOBAL DEVELOPMENT

The paper examines present condition of competition environment at Ukrainian markets. Main problems of the national markets' monopolization and the development of efficient competition at those markets are analyzed. Recommendations toward an improvement of institutional factors of the competitive environment development under globalization are suggested.

Keywords: competition, monopolization, competitive environment, competitiveness, competitive policy, institutional factors.